

постійного зусилля та участі кожного члена суспільства у розвитку країни та забезпеченні її безпеки.

1. Caidi N., Ross A. Information Rights and National Security. *Government Information Quarterly*. 2005. No. 22. P. 663–684.

2. Fung A., Wright E. O. Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance. *Politics and Society*. 2001. No. 29 (1). P. 5–41.

УДК 17.02:172.12:347.12

DOI: 10.31733/15-03-2024/1/196-198

Андрій ЗАДОРЖНИЙ
аспірант Київського
міжнародного університету

МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБОЮ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Термін «моральні засади суспільства» неодноразово вживається у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) і інших актах законодавства. Зокрема, додержання моральних засад суспільства є умовою здійснення особою цивільних прав (ч. 4 ст. 13 ЦК України). Здійснення цивільного права передбачає не тільки безпосередню реалізацію особою закладеної у ньому правової можливості, але і відмову особи від свого майнового права, абсолютного чи зобов'язального (права вимоги), відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦК України. Відтак, для належного регулювання відповідних цивільних правовідносин виникає практична необхідність встановити зв'язок між моральним приписом як суб'єктивною цінністю особи і дією цієї особи в межах здійснення свого цивільного права. Як саме суб'єктивна цінність, внутрішня максима моральності певної поведінки транслюється в юридичний факт? На це питання неможливо відповісти без встановлення змісту категорії «моральні засади суспільства».

Мораль вважається критерієм оцінки позитивного права [1, с. 22]. Результатом такої оцінки є наше уявлення про справедливість права. Погляд на мораль як на суб'єктивну систему цінностей протиставляє її позитивному праву (праву в об'єктивному сенсі); мораль і право існують в різних аспектах людського буття, внаслідок чого моральні норми *per se* непридатні бути безпосереднім джерелом позитивного права.

Л. Фулер у книзі «Мораль права» зазначив, що при порівнянні права із мораллю зазвичай зосереджуються на визначенні терміна «право», немов вдаючи, що зміст терміна «мораль» має бути загальновідомим [2, с. 3–4]. Звісно, це не так. Мораль як система цінностей – уявлення про добре і зло, справедливе і несправедливе – змінюється у просторі і часі, навіть у межах одного суспільства. Про відносність цінностей моралі і складність виокремлення спільного ціннісного множника писав Г. Кельзен [3, с. 79].

Судова практика України не виробила критеріїв, які полегшили б тлумачення змісту «моральних засад суспільства» для цілей правозастосування. Відсутність узагальненої судової практики О. Білан пояснює трьома обставинами (на прикладі недійсності правочину, який порушує моральні засади суспільства – ч. 3 ст. 228 ЦК України): 1) оціночним характером категорії моральних засад, як зі сторони учасників правовідносин, так і зі сторони суду, який розглядає конкретний спір; 2) жорсткою санкцією статті, що стримує застосування її судом; 3) важкістю доведення умислу особи, що вчиняє правочин, саме на порушення моральних засад [4, с. 18–19]. Нескладно побачити, що наведені вище обставини (крім другої, яка прямо не стосується з'ясування змісту моральної норми) фактично зводяться до визнання абсолютної дискреції суду при розгляді конкретного спору. При цьому відсутні критерії верифікації правильності висновку суду про моральність або неморальність певної правової поведінки, а тому і обґрунтованість відповідного судового рішення може бути поставлена під сумнів. Недивно, що суди неохоче застосовують таку дискрецію.

Моральна норма (моральний припис належної поведінки – А.3.), зміст якої є «розмитим», може просто ігноруватись суб'єктами правовідносин [5, с. 17]. А з урахуванням згаданого вище небажання судів застосувати правові наслідки такого порушення ігнорування моральних норм, на які посилається цивільний закон, ризикує стати нормою суспільної

поведінки.

Вирішення проблеми деякі науковці вбачають у пошуку об'єктивного джерела моральних засад. Проте, як вже зазначалось вище, сама собою моральна норма, індивідуальна духовна цінність особи або колективна моральна цінність суспільства нездатні бути кодифікованими подібно до норм позитивного права. Будучи закріпленими у позитивному праві, моральні засади втрачають свій статус [4, с. 17]. Про неможливість формалізації змісту моралі писав свого часу британській філософ Патрік Ноуел-Сміт: «Детальний моральний кодекс, свого роду посібник, до якого ми могли б звернутися за відповіддю на кожен моральну проблему, не може нам допомогти, тому що завжди виникатимуть труднощі щодо застосування правил до нових випадків... у яких, ми підозрюємо, буде достатня причина для порушення прийнятого кодексу» [6, с. 18–19].

Виникає дилема: позитивна формалізація змісту моральних засад суспільства позбавляє останні ознак моралі як суб'єктивної ціннісної парадигми, а відсутність формалізації майже унеможлиблює правозастосування. Альтернативою вирішенню дилеми може здатися пошук нормативно визначеного інституту цивільного права, який виконує ту саму функцію, що й моральні засади суспільства. На перший погляд, таким функціонально еквівалентним інститутом вбачаються засади справедливості, добросовісності і розумності, визначені п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України серед загальних засад цивільного законодавства. Наразі в науці немає консенсусу щодо того, чи слід вважати засаду справедливості, добросовісності і розумності єдиним принципом чи трьома окремими принципами цивільного законодавства [7, с. 46] Для цілей нашого дослідження, однак, має значення лише те, що процес застосування морального припису (норми) на певному етапі дійсно передбачає вирішення питання про справедливість, добросовісність чи розумність дії, яка підлягає моральній оцінці. Це створює ілюзію можливості безболісної редукції моральних засад суспільства до засад цивільного законодавства, або взагалі відмови від перших на користь останніх у практиці правозастосування. Наприклад, О. Грицак пропонує вважати моральними засадами суспільства сукупність динамічних імперативів, таких яких неприпустимість зловживання правом, дотримання майнової самостійності та юридичної рівності (незловживання правом, самостійність і рівність є складовими справедливості, добросовісності та розумності як засади цивільного законодавства – А.З.) [8, с. 43]. Натомість В. Кройтор пропонує взагалі відмовитись від застосування моральних засад суспільства, використовуючи принципи справедливості, добросовісності і розумності та інші принципи і норми, оскільки, на його думку, перші фактично дублюють другі (визначені і зрозумілі). Місце для автономного застосування моральних засад суспільства науковець вбачає за умови, що буде доведено існування у суспільстві моральних засад, не охоплених зазначеними цивільними принципами [5, с. 18–19].

О. Білан, який заперечує можливість ототожнення категорії моральних засад суспільства із приписами позитивного права, бачить вирішення проблеми у врахуванні моральних засад суспільства як додаткового критерію оцінки правомірності дії особи, віддаючи перевагу застосуванню загальних засад (принципів) цивільного права [4, с. 18, 20].

Погоджуючись із позицією про неможливість ототожнювання моральних засад суспільства та принципів цивільного права, хочемо зауважити, що, на нашу думку, механізм регулювання цивільних відносин з боку моральних засад суспільства є відмінним від того, як такі правовідносини регулюються засадами цивільного законодавства (принципами цивільного права).

Принцип справедливості, добросовісності і розумності реалізується шляхом втілення його положень у поведінку учасників цивільних правовідносин, зокрема через сукупність дій суб'єктів зобов'язання, спрямованих на його належне виконання [9, с. 6–7]. Таким чином, справедливість як елемент цивільного принципу переважно оцінює об'єктивну сторону поведінки особи – дії і їх наслідки. Натомість застосування моральних засад суспільства передбачає оцінку *внутрішніх максимумів* особи, яка вчиняє дію, на предмет існування у особи переконання вчинити правильно. Вимога про додержання суб'єктом цивільних правовідносин моральних засад адресована самому цьому суб'єктові і лише йому. Законодавець *презюмує* наявність у суб'єкта як члена суспільства переконань, якими би керувався абстрактний член такого суспільства в аналогічній ситуації. Відтак, суб'єкт, який чинить всупереч таким переконанням (не має таких переконань або ж керується позаморальними мотивами), порушує моральні засади суспільства. Для з'ясування факту такого порушення оцінка передрозуміння суб'єктом моральності його майбутньої правової поведінки повинна мати перевагу над оцінкою об'єктивної складової його юридично

значущих дій. Особа, яка вчинила дії, наслідки яких з формальної точки суперечать суспільній моралі, не має вважатися такою, що порушила моральні засади суспільства (у розумінні ст. 13 ЦК України, наприклад), якщо при цьому вона добросовісно керувалась належними *мотивами* моралі. Це, однак, не звільнить таку особу від відповідальності за наслідки порушення її фактичними *діями* цивільного принципу справедливості, добросовісності і розумності.

Із наведеного вище випливає, що конкурентне застосування моральних засад суспільства і засад цивільного законодавства може призвести до взаємовиключних висновків і не вирішить позначену вище дилему. Застосування норм позитивного права, які відсилають до моральних засад суспільства, має відбуватися тільки на підставі оцінки моральності *мотиву*, детермінуючого дію суб'єкта права.

Відмовляючись від застосування вимоги «моральних засад суспільства» до регулювання цивільних правовідносин з огляду на складність або суб'єктивність її правозастосування, можемо втратити важливу функцію соціального регулювання, яку додатково виконує зазначена вимога. Сучасне суспільство є суспільством досягнень. Максимою такого суспільства є твердження «Yes, we can!» [10, с. 8–9]. Домінуючий у правосвідомості суб'єктів цивільних правовідносин принцип «дозволено все, що не заборонено» суспільством досягнень інтерпретується як безлімітний дозвіл, а не як заборона. Економічні мотиви чи мотиви доцільності у суспільстві часто превалюють над мотивами моральними, якщо вигода вважається більшою за пов'язані моральні втрати. Адресована суб'єкту цивільних правовідносин вимога дотримуватися моральності у своїх мотивах є фактором, який покликаний стримати необмежене прагнення особи отримати все потенційно доступне. Особа ставить перед необхідністю усвідомити наслідки її вибору між моральним і неморальним, усвідомити шкоду, яку прагнення вигоди за будь-яку ціну може завдати моральній цілісності такої особи.

На завершення хочемо навести думку А. Баумейстера, яка уявляється нам надзвичайно актуальною: «Вибираючи ті або інші блага і цінності, ставлячи перед собою різноманітні цілі, ... ми не повинні забувати, що головна мета і головний вибір кожної особи – це вона сама як «добра людина». Жити добрим життям і прагнути до істинного блага – це і є головною справою нашого існування» [11, с. 57].

1. Самолюк Ю. М. Співвідношення права і моралі. *Судова апеляція*. 2009. № 2 (15). С. 16–23.
2. Fuller L. F. *The Morality of Law*. New Haven ; London : Yale University Press, 1969.
3. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.
4. Білан О. П. Моральні засади суспільства як цивільно-правова категорія. *Форум права*. 2018. № 1. С. 16–22.
5. Кройтор В. Проблема обґрунтованості моральних засад суспільства як нормативних чинників цивільного права України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2019. № 3 (110). С. 16–20.
6. Nowell-Smith P. H. *Ethics*. Penguin Books, 1954.
7. Зайцева-Калаур І. В. Принцип справедливості в механізмі правового регулювання договірних та деліктних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. № 4 (1). С. 45–49.
8. Грицак О. В. Моральні засади суспільства як оціночна категорія українського цивільного права. *Адвокат*. 2010. № 3 (114). С. 39–43.
9. Тобота Ю. А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2011. 28 с.
10. Han B.-Ch. *The burnout society*. Stanford University Press, 2015.
11. Баумейстер А.О. Онтологія особи: буття, благо і практична нормативність. *Філософські проблеми гуманітарних наук : альманах*. 2014. № 23. С. 52–57.